

János M. Bak (1929–2020)

W biografii Jánosa Baka znalazły swoje odzwierciedlenie skomplikowane losy pochodzącego z żydowskiej rodziny węgierskiej intelektualisty, którego dzieciństwo przypadło na okres faszystowskiego reżimu Mikłasa Horthyego i antysemickiej nagonki strzałokrzyżowców, który w młodości doświadczył entuzjazmu i rozczarowania systemem komunistycznym, a większość życia zawodowego spędził na emigracji, najpierw w Niemczech, a później w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie. Dla Jánosa Baka przejście na emeryturę w 1990 roku nie oznaczało zakończenia kariery dydaktycznej i naukowej. Wręcz przeciwnie, stało się w jego życiu punktem zwrotnym. Powróciwszy na Węgry, z pasją godną świeżo upieczzonego doktora zaangażował się w tworzenie Instytutu Studiów Średniowiecznych (Department of Medieval Studies) na Uniwersytecie Środkowoeuropejskim (Central European University, dalej: CEU), z którym był związany przez kolejnych trzydzieści lat. Powstały w 1994 roku Instytut, który w krótkim czasie stał się wiodącym ośrodkiem mediewistycznym o międzynarodowej renomie, wiele zawdzięczał jego ogromnemu doświadczeniu, niespożytej energii i znaczącej pozycji w międzynarodowym świecie akademickim. Obok Gáborna Klaniczaya Bak był filarem budapesztańskiego instytutu, jednym z jego pomysłodawców, organizatorów i kluczowych wykładowców. Dla studentów CEU profesor Bak był żywą legendą, uczonym, który budził szacunek, inspirował i na którego pomoc zawsze można było liczyć. Trawestując słowa Homera z *Odysei*, można powiedzieć, że János Bak był istotnie „mężem, co długo błędził i w tułaczce swojej siłą różnych miast widział, poznał tylu ludów zwyczaję, a co przygód doświadczył i trudów!”¹.

W badaniach mediewistycznych dorobek Jánosa Baka skupiał się wokół zagadnień z zakresu antropologii historycznej, historii społecznej, edytorstwa źródeł historycznych i semiotyki. Obejmuje on ponad sto publikacji poświęconych władzy monarszej w średniowieczu, jej źródłom, funkcjom i symbolom, a także strukturom społecznym i instytucjom ustrojowym, szczególnie na terenie średniowiecznych Węgier. János Bak był pomysłodawcą i liderem międzynarodowych projektów mediewistycznych, wśród których wyróżniały się badania nad dziejami chłopów (*Rusticus*) i władzą królewską (*Majestas*). Nakreślił programy tych projektów i zaprosił do współpracy w ich realizacji najlepszych ekspertów z Ameryki Północnej i Europy. Organizowane prze-

¹ Homer, *Odyseja*, tłum. L. Siemieński, oprac. J. Łanowski, Warszawa–Wrocław–Kraków 2003 [Biblioteka Narodowa, II, 21], s. 3 (I, 1–4). Fragment tego cytatu posłużył jako tytuł książki pamiątkowej wydanej z okazji siedemdziesiątych urodzin J. M. Baka: *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Way. Festschrift in Honor of János M. Bak*, red. B. Nagy, M. Szebők, Budapest 1999.

zeń konferencje projektowe zaowocowały klasycznymi dziś publikacjami, które ukazały się pod jego redakcją. Jego *opus vitae* stanowi pięciotomowa, łacińsko-angielska edycja *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, w której zostały wydane prawa monarchów węgierskich do końca XV wieku. Był także inicjatorem i jednym z redaktorów serii *Central European Medieval Texts*, w której ukazały się łacińsko-angielskie wydania kluczowych tekstów historiograficznych i hagiograficznych z terenu średnio-wiecznej Europy Środkowej.

János Bak urodził się 25 kwietnia 1929 roku w Újlipótvaros, na przedmieściach Budapesztu, które w pierwszych dekadach XX wieku było zamieszkiwane przez klasę średnią, głównie pochodzenia żydowskiego². Jego ojciec Lóránt był z wykształcenia socjologiem posiadającym stopień doktora uniwersytetu w Lipsku. Pod naciskiem rodziny zrezygnował z kariery akademickiej i został kierownikiem w jednym z budapesztańskich zakładów tkackich. Matka Jánosa Baka, Ilona Bús, pracowała na poczcie, ale jej pasją była poezja. W okresie międzywojennym wydała powieść i kilka tomików wierszy. Żywo interesowała się ideami socjalistycznymi i utrzymywała bliskie kontakty z czołowymi postaciami węgierskiego ruchu socjalistycznego. Publikowała także artykuły poświęcone sytuacji kobiet w prasie liberalnej i socjalistycznej.

Jak wspominał János Bak, jego żydowska rodzina pochodziła z Górnych Węgier (dzisiejsza Słowacja). W rodzinie żywa była pamięć o antysemitkich prześladowaniach, które w XVIII wieku dotknęły jego przodków oskarżonych o kradzież kościelnego mienia. To wówczas rodzina przyjęła nazwisko „Bak”, które jest skrótem od hebrajskiego terminu *Bne kadosh* (synowie świętych). Pradziadek Jánosa Baka, Israel, był nauczycielem w budapesztańskim chederze, a dziadek Soma zrobił błyskotliwą karierę w przemyśle, zostając dyrektorem przetwórci owocowej, która jako pierwsza na Węgrzech wprowadziła na rynek mrożonki³.

Pasje Jánosa Baka ukształtowały się w intelektualnej atmosferze rodzinnego domu, który w okresie międzywojennym stał się miejscem spotkań i ożywionej dyskusji na tematy polityczne i kulturalne. Mieszkanie rodziców Jánosa odwiedzali pisarze, artyści, uczeni, dziennikarze i dyplomaci. Znaleźli się wśród nich m.in. poeta Attila József, malarka Gitta Gyenes, a także powieściopisarz i historyk literatury Antal Szerb. Rodzice Jánosa Baka zgromadzili pokaźną bibliotekę znakomicie zaopatrzoną w klasyczne dzieła literatury francuskiej i niemieckiej w węgierskich przekładach. W dzieciństwie mały János zainteresował się książkami i z pasją czytał arcydzieła literatury pięknej, której egzemplarze znajdowały się w domowej bibliotece. Wyrastał w rodzinie zasymilowanych Żydów, którzy nie praktykowali zwyczajów religii mojżeszowej. Jego rodzice nie chodzili do synagogi, a on sam nie został obrzezany. W jego rodzinie obchodzono natomiast święta Bożego Narodzenia, kiedy w domu

² Większość szczegółów biograficznych zawartych w artykule pochodzi z wywiadu z Jánosem Bakiem, który w 2015 roku przeprowadził Gábor Klaniczay: Gábor Klaniczay in Conversation with János M. Bak, w: *Times of Upheaval*, red. P. Rychterová, G. Klaniczay, P. Kras, W. Pohl, Budapest–New York 2019, s. 91–193.

³ Gábor Klaniczay in Conversation (jak w przyp. 2), s. 97 n.

pojawiała się choinka. Dopiero podczas II wojny światowej, pod wpływem rosnącego antysemityzmu i represji ze strony strzałokrzyżowców, János lepiej poznał żydowskie obyczaje, ale to doświadczenie religijne okazało się krótkotrwałe. Jak wspominał, sam przez długi czas nie spotkał się z żadnymi przejawami antysemityzmu. Co prawda w gimnazjum musiał chodzić do żydowskiej klasy, ale nie miało to żadnego wpływu na jakość nauczania i kadrę nauczycielską. Dopiero upadek rządu Horthyego i okupacja Węgier przez Niemców w 1944 roku w dramatyczny sposób zmieniły sytuację węgierskich Żydów, którzy zaczęli być masowo aresztowani i wywożeni do obozów śmierci⁴.

Rodzice Jánosa należeli do osób dość majątnych; mieszkali w wygodnym apartamencie w centrum Budapesztu. Opiekę nad Jánosem sprawowały niemieckie nianie, od których nauczył się języka niemieckiego. Edukację rozpoczął w szkole podstawowej mieszczącej się na ulicy Szemere, a kontynuował w Gimnazjum im. Daniela Berzsényi, które należało do elitarnych szkół średnich Budapesztu. Zajęcia prowadzili w nim uniwersyteccy uczeni. Jak wspominał, to tam poznał nauczycieli, którzy wpoili mu zasady krytycznego myślenia. Tam też, dzięki profesorom Istvánowi Borzsákowi i Toborowi Kardosowi, czołowym węgierskim latynistom, w znakomity sposób opanował klasyczną łacinę, co w późniejszym czasie miało decydujący wpływ na wybór kierunku studiów i jego zainteresowanie dziejami średniowiecza.

W pierwszych latach II wojny światowej János Bak związał się z organizacją harcerską: Węgierskim Stowarzyszeniem Skautów, dołączając do 311 Drużyny z Vörösmarty, która składała się wyłącznie z żydowskich nastolatków. Udział w skautingu stał się dla niego ważnym doświadczeniem życiowym. Jak przyznawał po latach z dużą nostalgią, bardzo lubił uczestniczyć w harcerskich zbiórkach, ćwiczeniach i obozach. Skauting oznaczał zresztą nie tylko ćwiczenia fizyczne, ale był także okresem intensywnego rozwoju intelektualnego. Wraz z innymi członkami drużyny János czytał i dyskutował na temat nowo opublikowanych książek, m.in. *Enchiridiona* Epikteta w nowym przekładzie Gábora Devecseri⁵.

W 1942 roku jego ojciec został powołany do służby pomocniczej w armii węgierskiej i skierowany na front wschodni, gdzie spędził półtora roku. W styczniu 1943 roku, po rozbiciu frontu niemieckiego pod Stalingradem i rozpadzie II armii węgierskiej, przez trzy miesiące szedł pieszo wraz ze swoim przyjacielem Geörgyim Heltaiem znad Donu do Budapesztu. Po powrocie był tak chory i osłabiony, że został zwolniony ze służby wojskowej. Jak wspominałem, sytuacja Żydów zmieniła się dramatycznie po wejściu w marcu 1944 roku wojsk hitlerowskich na Węgry. Żydzi węgierscy zostali zmuszeni do noszenia opasek z gwiazdą Dawida, a rodzina Baków musiała opuścić swój apartament i przenieść się do jednopokojowego mieszkania. János sporadycznie nosił opaskę z gwiazdą Dawida, a przynależność do organizacji skautowskiej, która wspierała służbę zdrowia i straż pożarną, pozostawiła mu całkowitą swobodę przemieszczania się po Budapeszcie. Dodatkowo bezpieczeństwo rodzinie zapewniło uznanie fabryki, w której pracował ojciec, za zakład o znaczeniu strate-

⁴ Tamże, s. 99–102.

⁵ Tamże, s. 103–106.

gicznym i objęcie go ochroną wojska. Na terenie fabryki rodzina Baka mieszkała przez kilka miesięcy. Obalenie reżymu Miklósa Horthyego w październiku 1944 roku oddało całą władzę na Węgrzech w ręce Niemców i współpracujących z nimi strażo-krzyżowców, przyspieszając akcję wywożenia Żydów do obozów śmierci. Jánosowi Bakowi i jego rodzicom udało się szczęśliwie przeżyć ten trudny okres represji. Ojciec ukrywał się w spiżarni domu swojego katolickiego przyjaciela, a matka wraz z Jánosem wyprowadziła się z dzielnic miasta zamieszkiwanych przez Żydów i pozyskała dokumenty poświadczające jej pochodzenie z Siedmiogrodu.

Po zajęciu Budapesztu przez wojska sowieckie szesnastoletni János związał się z ruchem komunistycznym. Dzięki rekomendacji wspomnianego wcześniej przyjaciela ojca, G. Heltaia, który pełnił funkcję sekretarza Węgierskiej Partii Komunistycznej w piątej dzielnicy Budapesztu, w lutym 1945 roku János został członkiem partii. Początkowo zajmował się rozwieszaniem komunistycznych plakatów i umieszczaniem na palisadzie Pomnika Wdzięczności bieżących informacji o postępach sowieckiej ofensywy na Berlin. W późniejszym czasie stał się aktywistą komunistycznej młodzieżówki MADISZ i członkiem redakcji komunistycznego tygodnika „Március Tizenötödike” (15 Marca) adresowanego do młodzieży szkół średnich. Czystki w partii komunistycznej, które rozpoczęły się w 1950 roku, położyły kres partyjnej karierze Baka. Zarzucono mu pochodzenie z burżuazyjnej rodziny i wydalono z partii. Jesienią tego roku János Bak został powołany do dwuletniej służby wojskowej⁶.

Zaangażowanie Jánosa w działalność ruchu komunistycznego zbiegło się z jego studiami uniwersyteckimi. Po ukończeniu gimnazjum jesienią 1946 roku rozpoczął studia z historii i socjologii na Uniwersytecie Budapesztańskim. Zaprzyjaźnił się wówczas z Györgyim Litvánem, swoim kolegą na roku, późniejszym znanym historykiem. W trakcie studiów uczęszczał m.in. na ćwiczenia z paleografii i dyplomatyki prowadzone przez Imre Szentpéteryego, a także na wykłady Andrása Alföldiego z magii i czarów w starożytnym Rzymie. Szczególnie te pierwsze zajęcia ukształtowały późniejsze zainteresowania Jánosa mediewistyką i jego warsztat naukowy. Pod koniec lat czterdziestych XX wieku czystki komunistyczne objęły także kadrę uniwersytecką, a grupa czołowych historyków pracujących na Uniwersytecie Budapesztańskim straciła pracę lub wybrała emigrację (m.in. András Alföldi, József Deér, Péter Váczy, Elemér Mályusz, István Hajnal). Odejście z uniwersytetu grupy niezależnych uczonych posiadających znaczącą pozycję naukową wiązało się ze ścisłym podporządkowaniem uniwersytetu partii komunistycznej i uczyniło marksizm historyczny dominującą metodologią badawczą. János Bak, wówczas jeszcze młodzieżowy aktywista partyjny, ze zrozumieniem akceptował te procesy. Pracę magisterską przygotował na seminarium Erzsébet Andics, która pełniła funkcję partyjnego komisarza na Uniwersytecie Budapesztańskim. Jak wspominał po latach, deklarowała ona: „nie zajmujemy się tutaj klerykalnym średniowieczem, ale musimy badać historię klasy robotniczej”⁷. Zgodnie z tym przesłaniem Bak napisał pod jej kierunkiem rozprawę magisterską poświęconą historii Węgierskiej Partii Pracy, poprzednicze

⁶ Tamże, s. 110–114.

⁷ Tamże, s. 122 n.

Węgierskiej Partii Socjaldemokratycznej, w latach 1880–1890. Jak sam przyznawał, jego praca była w istocie kompilacją przełożonych z niemieckiego fragmentów artykułów opublikowanych w organie prasowym tej partii, okraszona cytataми z dzieł Marksa, Engelsa, Lenina i Stalina⁸.

W 1950 roku, po zakończeniu studiów, dzięki pomocy swojego uniwersyteckiego kolegi Endre Arató zatrudnionego w Ministerstwie Edukacji, otrzymał pracę nauczyciela w szkole średniej w Pestújhely na przedmieściach Budapesztu, którą podjął dwa lata później, po odbyciu służby wojskowej. Przez dwa lata uczył w niej historii, geografii i języka rosyjskiego. Następnie w latach 1954–1956 pracował jako asystent w Akademii Handlowej, która nadzorowała działalność szkół średnich o profilu handlowym, podlegających Ministerstwu Handlu. Podczas rewolucji węgierskiej w październiku 1956 roku Bak z entuzjazmem przyjął upadek stalinowskiego reżymu Mátyása Rákosyego i zaangażował się w ruch wspierający reformy Imre Nagya. Brutalne stłumienie zrywu węgierskiego przez wojska sowieckie było dla niego szokującym doświadczeniem. Obawiając się represji i nie wyobrażając sobie dalszego życia pod władzą komunistycznego reżymu Jánosa Kádára, podobnie jak tysiące Węgrów, Bak zdecydował się na opuszczenie Węgier. Na początku grudnia 1956 roku przekroczył zieloną granicę z Austrią i, podając się za pracownika Czerwonego Krzyża, przybył do Wiednia. W krótkim czasie udało mu się uzyskać pracę nauczyciela w Stowarzyszeniu Niemieckich Studentów, dzięki czemu mógł wyjechać do Niemiec. Po spotkaniu z emigracyjnym historykiem, Józsefem Deérem, rozpoczął studia doktorskie pod kierunkiem Percy'ego Ernsta Schramma na Uniwersytecie w Getyndze. Jako uchodźca węgierski otrzymał zakwaterowanie i skromne stypendium, a dzięki profesorowi Schrammowi uzyskał także dodatkowe stypendium naukowe, które zabezpieczyło jego potrzeby życiowe. Od przybycia do Niemiec Bak utrzymywał bliskie kontakty z grupą węgierskich uchodźców i współuczestniczył wraz z Györgym Heltaiem w założeniu Instytutu Studiów Politycznych im. Imre Nagya w Brukseli, który w kolejnych latach był głównym ośrodkiem dla węgierskich dysydentów politycznych⁹.

Przed rozpoczęciem kariery mediewistycznej János Bak miał okazję przeżyć kilkuletnią przygodę marynistyczną. Szukając dodatkowych dochodów, uznał, że znając alfabet Morse'a, którego nauczył się w skautingu, może podjąć pracę na statku. Za zgodą Schramma udał się do Hamburga pod pretekstem studiowania na tamtejszym uniwersytecie. Tam skontaktował się z międzynarodową firmą Hapag-Lloyd obsługującą połączenia transatlantyckie. Po ukończeniu krótkiego kursu w Szkole Morskiej znalazł zatrudnienie jako radiooperator na okręcie M/S *Desdemona* pływającym pomiędzy Hamburgiem i Chicago. Później pływał także na statkach pasażerskich na Morzu Śródziemnym. W przerwach między kolejnymi rejsami gromadził materiały do swojej rozprawy doktorskiej, której kolejne części przysyłał profesorowi Schrammowi¹⁰.

⁸ Tamże, s. 125.

⁹ Tamże, s. 137–139.

¹⁰ Tamże, s. 140 n.

Droga Jánosa Baka do badań nad średniowieczem była dość skomplikowana. Pierwsze ślady zainteresowania mediewistyką pojawiły się już podczas studiów magisterskich w Budapeszcie. Dopiero jednak studia doktoranckie w Getyndze i udział w seminarium Schramma zdecydowały o kierunku jego naukowej specjalizacji. Percy Schramm zachęcił Baka do zajęcia się problematyką relacji między średniowiecznymi władcami i ich poddanymi. W 1960 roku obronił doktorat na podstawie rozprawy poświęconej majątkom królewskim na Węgrzech w XIV–XVI wieku (*Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert*). Dzięki rekomendacji Schramma, w tym samym roku Bak otrzymał stypendium British Council. Chciał, co prawda, prowadzić badania w Cambridge pod kierunkiem Waltera Ullmanna, czołowego badacza średniowiecznej kultury prawnej, ale British Council skierowała go do St Anthony's College w Oksfordzie, który stał się wówczas głównym ośrodkiem badań nad Europą Wschodnią. Bak spotkał się kilka razy z Ullmannem w Cambridge, ale studia brytyjskiego uczonego nie zainteresowały młodego węgierskiego mediewisty. Podczas pobytu w Oksfordzie Bak biegle opanował język angielski. Nawiązał także cenne kontakty towarzyskie i naukowe, które zaowocowały w przyszłości. Duże znaczenia miała jego przyjaźń z uczennicą Ullmanna, Janet Nelson¹¹.

Po powrocie do Niemiec, dzięki rekomendacji swojego promotora Bak otrzymał dwuletni grant Deutsche Forschungsgemeinschaft na przygotowanie do druku swojej rozprawy doktorskiej. W tym czasie zaangażował się jednak bardziej w działalność Instytutu Studiów Politycznych im. Imre Nagya, co opóźniło znacząco publikację doktoratu. Ukazał się on drukiem dopiero w 1973 roku. Pierwszym większym tekstem, który Bak opublikował po powrocie do Niemiec, był artykuł omawiający dorobek historiografii węgierskiej w latach 1945–1960, który ukazał się na łamach „Historische Zeitschrift”¹². W 1963 roku podjął na krótko pracę jako asystent w Instytucie Historii Europy Wschodniej w Marburgu, kierowanym przez Petera Scheiberta. W tym czasie rozważał przygotowanie habilitacji poświęconej Sowieckiej Republice Węgierskiej w 1919 roku i przystąpił nawet do gromadzenia materiałów źródłowych. Szybko jednak porzucił ten temat, a jego decyzję przyspieszyła wiadomość, że Rudolf L. Tőkés, historyk amerykański węgierskiego pochodzenia, właśnie kończył książkę poświęconą tej samej problematyce¹³. Dla jego późniejszych zainteresowań badawczych duże znaczenie miał udział w pracach grupy mediewistycznej na Uniwersytecie w Konstancji (Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte), w której czołową rolę odgrywali Walter Schlesinger i Helmut Beumann. Bak regularnie uczestniczył w spotkaniach tej grupy. Na jednym z nich wygłosił referat poświęcony źródłom dochodów węgierskiej monarchii w średniowieczu, który w późniejszym czasie wydał drukiem¹⁴.

¹¹ Tamże, s. 143–145.

¹² J. M. Bak, Literaturbericht über ungarische Geschichte. Veröffentlichungen, HZ (Sonderband) 1, 1962, s. 123–157.

¹³ R. L. Tőkés, Béla Kun and the Hungarian Republic. The Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolution of 1918–1919, New York 1967.

¹⁴ Gruntownie przepracowana praca na ten temat ukazała się ponad 20 lat później: J. M. Bak, Monarchie und Wellental. Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert,

Sztywna atmosfera panująca w niemieckim środowisku akademickim nie odpowiadała temperamentowi Baka. Zniechęcał go także coraz ostrzejszy konflikt pomiędzy młodszą generacją historyków sympatyzujących z ideologią marksistowską, a starszymi profesorami broniącymi wartości konserwatywnych. Z tego względu w 1966 roku podjął decyzję o wyjeździe do Ameryki Północnej. Dzięki pomocy amerykańskiego stypendysty Instytutu Herdera w Marburgu, Hansa Roggera, uzyskał zaproszenie do podjęcia pracy na University of Delaware w Newark, gdzie obok kursu z historii Europy prowadził także zajęcia z historii średniowiecznej. Po dwóch latach pracy w Newark, która – jak wspominał – „dostarczyła mu wiele satysfakcji i nowych doświadczeń”, zgodnie z amerykańskimi regulacjami wizowymi, János Bak musiał opuścić USA. Planował powrót do Europy i zastanawiał się nad pracą akademicką w Niemczech. Zrażony faktem, że na niemieckich uniwersytetach stanowiska profesorskie piastowali w dużej mierze byli naziści, zdecydował się na wyjazd do Kanady. Stałe zatrudnienie znalazł na University of British Columbia w Vancouver, gdzie objął stanowisko profesora historii średniowiecznej. Z uniwersytetem w Vancouver związał się na kolejne dwie dekady. Kanadyjska uczelnia umożliwiła mu rozwinięcie badań nad historią średniowiecza. W ramach pracy dydaktycznej Bak prowadził wykłady i seminarium z historii średniowiecza, na które uczęszczało kilkudziesięciu studentów. Kilkunastu z nich napisało pod jego kierunkiem prace magisterskie, a trzech przygotowało rozprawy doktorskie¹⁵.

Jedną z pierwszych monograficznych prac Jánosa Baka w języku angielskim był artykuł poświęcony symbolice średniowiecznych państw, w którym omawiał dorobek Percy'ego Schramma. Impulsem do jego przygotowania była publikacja czterotomowego zbioru prac Schramma¹⁶. Artykuł Baka ukazał się w nowo założonym czasopiśmie „Viator”, wydawanym przez University of California w Los Angeles¹⁷. W pierwszym okresie swojej pracy w Vancouver Bak pisał do czasopism amerykańskich i niemieckich liczne recenzje węgierskich prac mediewistycznych. Szczególnie krytyczne były jego teksty poświęcone pracom pisany zgodnie z wymogami metodologii marksistowskiej. W kolejnych latach zaangażował się w przygotowanie kilkudziesięciu haseł encyklopedycznych dotyczących zagadnień ustrojowo-prawnych do *Lexikon des Mittelalters*¹⁸.

Ważne miejsce w dorobku Jánosa Baka zajmowały angielskie przekłady klasycznych prac niemieckich mediewistów. Tłumaczenia te wychodziły naprzeciw potrzebom studentów kanadyjskich i amerykańskich, dla których dostęp do oryginalnych tekstów niemieckich był ograniczony. Jedną z pierwszych prac tłumaczonych prze-

w: Das spätmittelalterliche Königtum in europäischen Vergleich, red. R. Schneider, Sigmaringen 1987, s. 347–384.

¹⁵ Gábor Klaniczay in Conversation (jak w przyp. 2), s. 150–157.

¹⁶ P. E. Schramm, Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters, t. 1–4, Stuttgart 1968–1971.

¹⁷ J. M. Bak, Medieval Symbolology of the State. Percy E. Schramm's Contribution, Viator 4, 1973, s. 33–63.

¹⁸ Zestawienie tych artykułów można znaleźć w bibliografii prac J. M. Baka udostępnionej na stronach internetowych CEU: http://archive.ceu.hu/profiles/faculty/János_bak.

zeń we współpracy z Denis Bethell było niemieckie vademecum do studiów mediewistycznych pióra Heinza Quirina¹⁹. Fragment tego przekładu, uzupełniony i zaktualizowany przez Baka, otrzymał później formę przewodnika po średniowiecznych źródłach narracyjnych²⁰. Można żałować, że większość tych przekładów przygotowanych z myślą o uczestnikach kursów akademickich pozostała wyłącznie w maszynopisie. Z myślą o studentach János Bak opracował także własne wprowadzenie do studiów nad rękopisami, z którego później korzystał w ramach zajęć na CEU.

Praca w Vancouver zapewniła Bakowi stabilizację zawodową, a zarazem umożliwiła zainicjowanie szeroko zakrojonych projektów mediewistycznych. Jego oryginalnym pomysłem były coroczne konferencje mediewistyczne, w których obok badaczy kanadyjskich i amerykańskich brali udział uczeni europejscy, także z bloku sowieckiego. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku János Bak regularnie podróżował na Węgry, aby spotkać się ze swoimi rodzicami. Podczas tych podróży odwiedzał także Czechosłowację i Polskę. Stałymi współpracownikami w jego projektach stali się Dušan Třeštík i Miroslav Hroch, mediewiści z Instytutu Historii Czechosłowackiej Akademii Nauk, których poznał jeszcze podczas swojego pobytu w Niemczech. W Polsce bliskie więzy łączyły go ze Stanisławem Russockim, dzięki któremu mógł wygłosić w Krakowie swój pierwszy wykład akademicki w państwie socjalistycznym. Na Węgrzech taki wykład wygłosił dopiero po upadku systemu komunistycznego.

W swoich badaniach János Bak koncentrował się na zagadnieniach prawno-ustrojowych, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów instytucji, instrumentów i symboliki władzy. Rozwój jego kariery naukowej przypadł na okres przełomu metodologicznego dokonującego się pod wpływem francuskiej szkoły *nouvelle histoire* i antropologii historycznej. Jednym z pierwszych tematów, którym się zajął w ramach prowadzonych zajęć na uniwersytecie w Vancouver, był udział chłopów w średniowiecznych ruchach heterodoksji religijnej. Problemy herezjologiczne nie przykuły jednak jego większej uwagi, gdyż – jak przyznał – nie posiadał niezbędnego warsztatu teologicznego do prowadzenia pogłębionych studiów w tym obszarze. Z większym zainteresowaniem zajął się natomiast dziejami chłopów, a szczególnie powstaniem chłopskim Geörgya Dózsy na Węgrzech w 1514 roku i wojną chłopską w Niemczech w 1525 roku. Nawiązał wówczas kontakty ze środowiskiem „Journal of Peasant Studies”, w którym w 1975 roku opublikował artykuł stanowiący krytyczne omówienie klasycznej pracy Friedricha Engelsa na temat wojny chłopskiej w Niemczech²¹.

Nowy obszar jego badań wyznaczyła opublikowana niedługo później praca na temat średniowiecznego poddaństwa, w której podjął analizę semantyczną terminów

¹⁹ H. Quirin, Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte, Braunschweig 1950.

²⁰ J. M. Bak, Medieval Narrative Sources. A Chronological Guide (With a List of Major Letter Collections), New York 1987; rozszerzona wersja tej pracy ukazała się w 2013 roku: J. M. Bak, I. Jurković, Chronicon – Medieval Narrative Sources. A Chronological Guide with Introductory Essays, Turnhout 2013 [Brepols Essays in European Culture, 5].

²¹ J. M. Bak, „The Peasant War” in Germany by Friedrich Engels – 125 Years After, w: The German Peasant War of 1525, red. J. Bak, London 1976, s. 89–98.

odnoszących się do tej kategorii²². Rozwijając ten kierunek, podjął badania nad udziałem chłopów i mendykantów w reformacji. Wspólnie z Gerhardem Beneckem zorganizował także konferencję poświęconą związkom między religią a powstaniem chłopskimi, której owocem była wydana w 1984 roku praca zbiorowa. Przygotowując publikację tej książki, po raz pierwszy spotkał na konferencji w Moskwie Arona Guriewicza, który został wówczas jego bliskim współpracownikiem i serdecznym przyjacielem. Kilka lat później, z inicjatywy Baka i w jego przekładzie (we współpracy z Paulem Hollingsworthem), ukazało się angielskie wydanie książki Guriewicza o średniowiecznej kulturze ludowej²³. Rosyjski mediewista zainteresował go także badaniami nad średniowieczną pobożnością ludową.

Kluczowym obszarem badań Jánosa Baka stała się antropologia historyczna, w której na plan pierwszy wysunęły się studia nad średniowiecznymi rytuałami i symbolami stanowienia władzy. Podobnie jak wcześniej projekt *Rusticus* rozwijał się w oparciu o środowisko czasopisma „Journal of Peasant Studies”, tak bazą instytucjonalną badań nad władzą królewską stał się początkowo Pontifical Institute for Medieval Studies w Toronto. Projekt rozwijał się w ramach corocznych konferencji. Pierwsza z nich odbyła się w Toronto w 1985 roku i została poświęcona koronacjom królewskim. Na zaproszenie Baka wzięli w niej udział czołowi znawcy tej problematyki, m.in. Jacques Le Goff, Janet Nelson, Robert Benson, Reinhardt Elze i Aleksander Gieysztor. Opublikowane w 1990 roku materiały wciąż mają status klasycznej publikacji, a poprzedzające je studium Baka przyniosło systematyczny przegląd metodologii badań nad średniowieczną władzą królewską, jej źródłami i funkcjami²⁴. W trakcie tej konferencji zainaugurowano działalność międzynarodowego Towarzystwa Badań nad Średniowieczną Władzą Królewską (*Majestas. Society for the Study on Medieval Kingship*), którego przewodniczącym został János Bak. W pracach Towarzystwa Bak odgrywał rolę główną jako pomysłodawca i organizator kolejnych konferencji. Jego referaty wydawane w kolejnych publikacjach materiałów pokonferencyjnych w znakomity sposób ukazują rozwój studiów nad władzą monarszą i strukturami średniowiecznych monarchii²⁵.

W dorobku Baka ważne miejsce zajmują łacińsko-angielskie edycje źródeł średniowiecznych. Wśród nich wyróżnia się wspomniana edycja praw średniowiecznego Królestwa Węgierskiego, *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*. Jej pierwszy tom został przygotowany w 1989 roku, jeszcze w Vancouver, a ostatni tom piąty, opracowany z udziałem jego uczniów z CEU, ukazał się w 2013 roku w Budapeszcie. Pracując na CEU, János Bak stał się inicjatorem i jednym z redaktorów serii wydawni-

²² J. M. Bak, Of Words and Things: Serfs and Serfdom in Feudal Europe, *Review* 4, 1980, nr 3, s. 1–12.

²³ A. Gurevich, *Medieval Popular Culture. Problems of Belief and Perception*, tłum. J. M. Bak, P. Hollingsworth, Cambridge 1988 [Cambridge Studies in Oral and Literate Culture, 14].

²⁴ Program badań prowadzonych w ramach tego projektu został przedstawiony we wstępie J. M. Baka, *Coronations Studies – Past, Present, Future*, w: *Coronations. Medieval and Early Modern Monarchies*, red. J. M. Bak, Berkeley 1990, s. 1–15.

²⁵ J. M. Bak, *Studying Medieval Rulers and Their Subjects. Central Europe and Beyond*, red. G. Klaniczay, B. Nagy, Farnham 2010 [Variorum Collected Studies Series, 956].

czej *Central European Medieval Texts*, w której publikowane są najcenniejsze źródła historiograficzne i hagiograficzne z terenu średniowiecznej Europy Środkowej. Bak jest wydawcą lub współwydawcą trzech tomów, w których opublikowano *Kronikę Czechów* Kosmasa, *Kronikę książąt polskich* Anonima zw. Gallem i *Dzieje Węgrów* pióra anonimowego notariusza króla Beli (III). Każda z tych edycji nosi rozpoznawalne ślady edytorskiego kunsztu Jánosa Baka, który opracował erudycyjne wstępy, przejrzał przekłady na język angielski i zaopatrzył je w komentarze objaśniające.

Po przejściu na emeryturę w 1990 roku János Bak powrócił na Węgry. Z charakterystycznym dla siebie poczuciem humoru, twierdził, że do powrotu zachęciła go niższa cena papierosów (János palił dużo, przede wszystkim papierosy bez filtra). W 1990 roku współtworzył w Budapeszcie Instytut Historii Rewolucji Węgierskiej 1956 roku. Wspólnie z Györgym Litvánem, Gyulą Kozákiem i Jánosem Rainerem opublikował także podręcznik poświęcony rewolucji węgierskiej przeznaczony dla nauczycieli historii²⁶. Napisał w nim rozdział na temat programu reform rządu Nagya i dyskusjom politycznym w obrębie węgierskiego roku socjalistycznego jesienią 1956 roku. Od 1991 roku zaangażował się w tworzenie wspomnianego Instytutu Studiów Średniowiecznych na CEU w Budapeszcie, gdzie przez kolejne dwie dekady prowadził zajęcia dydaktyczne. Do współpracy przy tworzeniu tego ośrodka zostało zaangażowane grono wybitnych mediewistów z Europy i Ameryki Północnej. W dyskusji na temat koncepcji Instytutu, która odbyła się jesienią 1992 roku w Budapeszcie, uczestniczyli m.in. Aleksander Gieysztor, František Šmahel, Ferdinand Seibt, Hans Belting, Ernő Marosi i Pál Engel. W intencji Jánosa Baka Instytut Studiów Średniowiecznych CEU miał stać się – i faktycznie się stał – miejscem kształcenia młodych mediewistów z krajów Europy Środkowej i Wschodniej, gdzie pod okiem międzynarodowego gremium wybitnych badaczy mogli oni doskonalić swoje umiejętności warsztatowe i poznawać nowoczesną metodologię badawczą. W latach 1995–2004 János Bak był zatrudniony w CEU na etacie profesora. Pod jego kierunkiem powstało kilkadziesiąt prac magisterskich i siedem rozpraw doktorskich.

W końcowym okresie swojej pracy naukowej Janos poświęcał coraz więcej uwagi mitom historiograficznym i literackim, które służyły konstruowaniu nacjonalistycznych wyobrażeń o średniowieczu. Analizując dziewiętnastowieczne prace historiograficzne na temat Węgier, wskazywał na niebezpieczeństwo gloryfikowania przeszłości traktowanej bezkrytycznie jako repozytorium narodowych tradycji i zwyczajów²⁷. Z tym obszarem zainteresowań wiązał się jego ostatni projekt zrealizowany

²⁶ Az 1956–o magyar forradalo, Reform – felkelés – szabadságharc – metorlás, red. J. M. Bak, G. Kozák, G. Litván, J. M. Rainer, Budapest 1991. W 1994 roku ukazało się wydanie niemieckie, a w 1996 roku wydanie angielskie.

²⁷ J. M. Bak, Die Mediävisierung der Politik im Ungarn des 19. Und 20. Jahrhunderts, w: *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsschilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*, red. P. Bock, E. Wolfrum, Göttingen 1999, s. 103–113; *Uses and Abuses of the Middle Ages: 19th–21st Century*, red. J. M. Bak i in., Munich 2009.

wspólnie z Gáborem Klaniczayem i Patrickiem Gearym, który był poświęcony średniowiecznym fałszyfikatom powstałym w XIX wieku²⁸.

János Bak patrzył na średniowiecze chłodnym okiem eksperta, któremu równie dalekie były schematyczne narracje podręcznikowe, jak i romantyczna fascynacja. Badał średniowieczne społeczeństwo, jego struktury, instytucje, rytuały i symbole z pasją i znanstwem. Dążył przede wszystkim do rozpoznania i zrozumienia badanych zjawisk, unikając ferowania wartościujących sądów na ich temat. W wywiadzie z Gáborem Klaniczayem opublikowanym w 2019 roku, zapytany o swój stosunek do średniowiecza, stwierdził:

Z biegiem czasu sporo dowiedziałem się o średniowieczu, ale nie sądzę, abym szczególnie je „kochał”. To były okropne czasy. Czułem, że moim zadaniem było przekazanie młodym ludziom, jak ludzie żyli w tamtych czasach, że „wieki ciemne” nie były tak straszne, jak je wcześniej odmalowywano²⁹.

János Bak zmarł w Budapeszcie 16 czerwca 2020 roku. W swoim wspomnieniu jego przyjaciel i bliski współpracownik Gábor Klaniczay napisał, że „do końca swojego życia był oddanym uczonym, profesorem, który cieszył się autorytetem, z troską traktował studentów, był zaangażowany we współpracę międzynarodową nastawioną na rozwój studiów i rozszerzanie «rzeczypospolitej uczonych»”. Michael Ignatieff, rektor CEU, który znał Jánosa Baka od 40 lat, stwierdził, że „w najlepszy sposób ucieleśniał on ducha CEU, reprezentując powagę moralną, prowokując intelektualnie i żarliwie broniąc swoich ideałów”³⁰.

Na zakończenie pozwolę sobie przywołać osobiste wspomnienie na temat Jánosa Baka, którego spotkałem po raz pierwszy podczas studiów na CEU w Budapeszcie w 1992 roku. Z wielu względów było to niezapomniane spotkanie. János Bak wspólnie z Gáborem Klaniczayem prowadził wówczas seminarium mediewistyczne na nowo uruchomionych studiach historycznych na CEU. Tak się złożyło, że w niewielkiej sześćoosobowej grupie uczestników tego seminarium znalazło się czterech studentów polskich, a wśród nich także ja. Z tych odległych wspomnień pozostał mi obraz niezwyklego uczonego, który w niekonwencjonalny sposób, to znaczy inny niż ten, do którego przywykłem na macierzystym uniwersytecie, prowadził zajęcia, kwestionując „prawdy” zawarte w uniwersyteckich podręcznikach i obalając obowiązujące schematy narracyjne. János nie uznawał wiedzy podręcznikowej, którą się przyswajało bezrefleksyjnie. W pamięci pozostają mi wciąż żywe wspomnienia zajęć poświęconych węgierskim insygniom koronacyjnym czy średniowiecznym kronikom węgierskim. János Bak posiadał nie tylko szeroką erudycję, ale także fenomenalną umiejętność słuchania. Nawet wówczas, gdy zdarzyło mu się zdrzemnąć podczas

²⁸ *Manufacturing a Past for the Present. Forgery and Authenticity in Medieval Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe*, red. J. M. Bak, P. Geary, G. Klaniczay, Leiden 2014.

²⁹ Gábor Klaniczay in *Conversation* (jak w przyp. 2), s. 193.

³⁰ G. Klaniczay, János M. Bak (1929–1920), CEU, <https://www.ceu.edu/article/2020-06-19/János-m-bak-1929-2020>.

zajęć lub konferencji, po przebudzeniu potrafił z niezwykłą trafnością wypowiedzieć się na temat wysłuchanego referatu. Wciąż zastanawiam się, jak on to robił.

Profesor Bak łączył życzliwość wobec studentów z pogardą wobec ignorancji i lenistwa. Na zajęcia przynosił dziesiątki stron kserokopii edycji źródłowych, które czytaliśmy i interpretowaliśmy pod jego kierunkiem. Ze szczególną pasją lubił przeprowadzać analizę semantyczną terminów łacińskich, które traktował jak klucz do poprawnego zrozumienia tekstu źródłowego. W moim archiwum posiadam tom kserokopii pierwszego tomu edycji średniowiecznych praw królów węgierskich z 1989 roku, który był podstawowym źródłem wykorzystywanym podczas tamtych zajęć. János był nauczycielem wymagającym, ale zarazem inspirującym i z dużą życzliwością wspierającym studentów w ich pracy. Co prawda, z racji tematyki mojej pracy magisterskiej jej promotorem został Gábor Klaniczay, ale János Bak był jej recenzentem. Profesorowi Bakowi zawdzięczam swój pierwszy wyjazd na kwerendę do Pragi w lutym 1993 roku. Jako mój opiekun naukowy napisał rekomendację, która zapewniła mi skromne stypendium na ten wyjazd. Pamiętam jego wzburzenie, gdy dowiedział się, jak niewielkie były to środki. Była to charakterystyczna dla niego alergiczna reakcja na „biurokratyczne absurdy”, z którymi walczył zawsze i wszędzie. Ostatni raz spotkałem Jánosa Baka w 2015 roku podczas zajęć, które prowadziłem w ramach programu Erasmus na CEU. Przyszedł wówczas na mój wykład otwarty o Janie Husie. Po jego zakończeniu podszedł do mnie, klepnął mnie po plecach i powiedział komplement, który zostanie ze mną na zawsze.

Paweł Kras

Bibliografia: *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Way. Festschrift in Honor of János M. Bak*, red. B. Nagy, M. Szabó, Budapest 1999; J. M. Bak, *A Life in Medieval Studies or Apologia pro vita sua*, *Annals of Medieval Studies at CEU* 14, 2008, s. 285–298; *Gábor Klaniczay in Conversation with János M. Bak*, w: *Times of Upheaval*, red. P. Rychterová, G. Klaniczay, P. Kras, W. Pohl, Budapest–New York 2019, s. 91–193; G. Klaniczay, *János M. Bak (1929–1920)*, CEU, <https://www.ceu.edu/article/2020-06-19/János-m-bak-1929-2020> (dostęp: 12.01.2022); *János M. Bak*, CEU, http://archive.ceu.hu/profiles/faculty/János_bak (dostęp: 12.01.2022; tu także bibliografia prac J. M. Baka).